

כוס חמישי בליל הסדר

מבוא

בכל קהילות ישראל אין ליל הסדר שאינו מעוטר בארבע כוסות ומצוות חכמים שגם העני שבישראל חייב לקרוא את ההגדה על ארבע כוסות בליל הסדר, כיוון שליל הסדר הוא הלילה שהושגה בו החירות לכל אדם מישראל באשר הוא. אולם יש רבים שאינם מסתפקים בארבע כוסות ושותים כוס חמישי ולומר עליו את ההלל הגדול, "כי לעולם חסדו". ואף על פי שהוא הלל קצר, הוא גדול באיכותו ובייחודו.

ואף על פי שנראה מלשון המשנה והתלמוד שהכוס החמישי אינו בגדר חובה, כי אם רשות, עם כל זאת היו שראו בו יותר חובה מרשות, ובפרט משעה שהחל המנהג לשלב בליל הסדר את אמירת הלל הגדול ודווקא על כוס, כעולה מלשון הרמב"ם שנראה להלן. אמנם ברוב קהילות ישראל נשכח כוס זה, כנראה משלושה טעמים:

א. כוס זה יסודו במנהג שהוא רשות.

ב. ברוב ההגדות לפסח לא נאמר שיש לשנות כוס חמישי.

ג. חשש מחודש משום כל תוסיף.

וראוי לציין שפשט מנהג מחודש בדורות האחרונים בקהילות אשכנז, ומשם עבר לשאר קהילות ישראל, שאין לו מקור הלכתי מוסמך, שמניחים את הכוס החמישי הזה לאליהו הנביא, ויש מי שאומר שיסוד מנהג זה ברצון להימנע מן המחלוקת בשאלת שתיית הכוס הזה עד שיבוא אליהו.

המקור לכוס חמישי בדברי חז"ל

יסודו של כוס זה הוא במנהגו של רבי טרפון שנקבע להלכה על ידי גדולי הפוסקים ובראשם רבנו הרמב"ם, והדבר היה פשוט בימות הגאונים. ונביא את מקור הדברים:

נאמר בגמרא: ¹ "תנו רבנן: כוס רביעי אומר עליו הלל הגדול. דברי ר' טרפון".

* התודה והברכה לידידי הרה"ג צפניה ערוסי שליט"א על עזרתו בהכנת מאמר זה.
1 פסחים ק"ח ע"א.

ואמנם הגאונים, ובהם בעל הלכות גדולות,² ר' סעדיה גאון,³ ר' עמרם גאון,⁴ ר' משה גאון, ר' שר שלום גאון, רב כהן צדק גאון, שדבריהם מובאים בספר "מאה שערים"⁵ לרי"ץ גיאת, ואחריהם רבנו חננאל, הרי"ף,⁶ הרמב"ם,⁷ ר' יוסף טוב עלם,⁸ ספר הפרדס לרש"י ועוד רבים מן הראשונים – כולם גורסים: "כוס חמישי אומר עליו הלל הגדול".

וראוי להביא את דברי הרב מנחם מנדל כשר בעל ספרי "תורה שלמה"⁹ (ניו-יורק תש"י), שחיבר קונטרס מיוחד בשם "כוס חמישי", ושם הוא אומר: "ומצאתי עוד ארבעה כתבי יד גמ' פסחים כת"י מצרים וכת"י תימני בסמינר ניו יורק, כת"י וואטיקאן, כת"י קולומביא, בכולם הגירסא: חמישי".

והראב"ד ז"ל אומר: "גרסין בירושלמי: ד' כוסות הללו כנגד ד' גאולות שנאמרו במצרים, והוצאתי והצלתי וגאלתי ולקחתי. ור' טרפון היה מביא כוס חמישי כנגד והבאתי".

ובספר "ארחות חיים" נאמר:¹⁰ "ורבינו שרירא גאון [...] ואיכא דאמרי: ד' כוסות כנגד ד' גליות, וחמישי כנגד ישועה".

ובכתב יד רמזי ר' יואל, נאמר: "והוצאתי והצלתי וגאלתי ולקחתי והבאתי – חמש גאולות כתובות כאן כנגד חמש מלכיות המשעבדות את ישראל בבל ומדי ויון וגוג ומגוג".

ובדרשת אבן שועיב, נאמר:¹¹ "כנגד ה' גליות: מצרים ובבל ופרס ויון ואדום".

ובלבוש¹² נאמר שהכוס החמישי הוא כנגד כוס של רוייה בגאולה העתידה".

והרי"ף אומר:¹³ "ומנהגא דעלמא כרב יהודה [...] ובהלל הגדול ושאומו על כוס חמישי".

2 הלכות פסח, דף ל, עמ' ד.

3 סידור רס"ג, עמ' קמט.

4 סדר רב עמרם, חלק ב, סימן פו.

5 הלכות פסחים, עמ' שכב, ד"ה כוס חמישי.

6 פסחים כו ע"ב בדפי הרי"ף.

7 הלכות חמץ ומצה, פרק ה, הלכה י.

8 יוצר לשבת הגדול, בפיוט אלוהי הרוחות.

9 מ"מ כשר, כוס חמישי, ניו-יורק תש"י.

10 ליל פסח, דף עט,

11 פרשת וארא.

12 אורח חיים, סימן תכא.

13 פסחים, פרק ט, משנה ד.

ובהשגות הראב"ד על "בעל המאור", הוא אומר שיש סמך למנהג הזה בדברי ר' טרפון שאמר שהכוס החמישי אומרין עליו הלל הגדול, **ושמצוה לעשות כדבריו**, ושתנא קמא סובר נמי שלא יפחתו לו מארבע כוסות קאמר, אבל המוסיף עליהם **כוס חמישי הרי זה משובח**.

ובר"ן על הרי"ף, נאמר:¹⁴ "אי נמי דמצוה מן המובחר לשתות כוס חמישי ולומר עליו הלל הגדול".

וכן נהגו השואלים בתשובת רב האי.

ובספר "האגור" נאמר שמנהג יפה לעשות כוס חמישי.

וב"ספר הפרדס" לרש"י¹⁵ וב"ספר האורה", נאמר: **"כוס חמישי מתקנת רבנן הוא**. מיהו לא חובה אלא רשות. וכן מביא הרוקח: וי"א... ומוזגין כוס חמישי. והרשב"ץ כותב **שמצוה מן המובחר לעשותו**".

גם המאירי מביא מנהג זה כמנהג רשות ואומר: **"רצה לשתות כוס חמישי, אומר עליו הלל הגדול"**.

וכן כתב הרי"ץ גיאת בהלכותיו:¹⁶

כוס חמישי אומר עליו את ההלל. דברי ר' טרפון. הכי אמר מר רב שר שלום: כוס ה' רשות הוא, אם רצה לשתותו. ואם לאו, פטור. דארבעה כסי תקינו רבנן דרך חירות. מכאן למדנו שד' כוסות חובה חמישי רשות... אבל אנו לא נהגנו בכוס חמישי כל עיקר. ואיכא רבנן דלא נטלין כוס חמישי ממה שראו בסדור מר רב סעדיה ולא ממנה. ובתלמוד לא מפרש מאן דניחא ליה ושקול כוס ואומר עליו הלל הגדול מאי מברך בתריה. ומהויה מלתא.

מן הטור ובית יוסף,¹⁷ משמע שמנהג זה הוא בגדר רשות. מכל מקום, הוא אינו נזכר בשולחן ערוך, וגם הרמ"א לא הזכיר את המנהג לשתות כוס חמישי.

ואכן כך הנהיג המהר"ל מפראג ז"ל, ואחריו נהגו כן כמה גדולים וצדיקים. וכן מצינו בסידורים קדומים.

בסידור רב סעדיה גאון נאמר:¹⁸ "ויסבו וישתו [כוס רביעי]. והמוסיף מרצונו כוס חמישי, יאמר 'הודו לה' כי טוב'".

14 שם.

15 סימן קנז.

16 מאה שערים, שם.

17 אורח חיים, סימן תפא.

ובסדר רב עמרם גאון נאמר: "ואוחז כוס חמישי ואומר עליו הלל הגדול".

וכלשון הזה כתוב בתשובות הגאונים, שערי תשובה.¹⁹

ובסידור רבינו שלמה בירב נתן אב"ד סג'למסה, נאמר:²⁰ "ויש שמאחרים ברכת יהללוך עד ששתיים כוס חמשי, ואומרים עליו הלל הגדול.... ואחר כך שותים אותו. והורו כך רב משה ורב סעדיה ורב האיי גאונים ז"ל".

דעת הרמב"ם בעניין כוס חמישי

הרמב"ם אומר:²¹ "ויש לו למזוג כוס חמישי ולומר עליו הלל הגדול מ'הודו לה' כי טוב'. וכוס זה אינו חובה כמו ארבע כוסות".

אולם יש מי שהסיקו מדברי הרמב"ם²² שלא נהג למעשה בכוס זה כמו שהעיד בנו רבי אברהם, מכיוון שאינו לכתחילה. ועדין ניתן לדון בדיוקם, אך ייתכן שלא נהג הרמב"ם לשתות כוס חמישי כיוון שהיה צריך לחגור את ראשו כרבי יהודה ב"ר אלעאי,²³ וכבר אמרו חכמינו: אנוס – רחמנא פטריה, ואינו בכלל חירות.

מנהגי הקהילות בדין כוס חמישי

מנהג הספרדים

בעל "כף החיים" מביא את המנהג לשתות כוס חמישי בשם הגר"ז,²⁴ האומר: "במדינות אלו נוהגים למזוג כוס אחד יותר מהמסובים, וקורין אותו כוס של אליהו הנביא". בעל "כנסת הגדולה" אומר בהגדה שלו²⁵ שנוהגים לשתות כוס של אליהו בסעודה. בספר "מועד לכל חי", לגר"ח פלאג'י, מובא המנהג להניח כוס של אליהו בתחילת הסדר אצל המיטה שישן בה בעל הבית. ובספר "מקראי קודש",²⁶ כתב ששמע מהגר"מ אליהו זצ"ל שמנהג יוצאי תוניסיה למזוג כוס הנקרא "כוסו של אליהו הנביא".

18	ירושלים תשל"ט, עמ' קמח.
19	סימן רפו.
20	ירושלים תשנ"ה, פרק ט, עמ' פח-פט.
21	הלכות חמץ ומצה, פרק ח, הלכה י.
22	מעשה רוקח, חמץ ומצה, פרק ח, הלכה י.
23	ראה נדרים מט ע"ב.
24	אורח חיים, סימן תפ, אות ה.
25	הגדת פסח מעובין, אות קפב.
26	ר"מ הררי, מקראי קודש, הלכות ליל הסדר, ירושלים תשנ"א, ישיבת מרכז הרב, פרק י, הערה ג.

וגם חלק מיהודי מרוקו נהגו בכוס זה. וכן נהג הבבא סאלי. ואף היו מקדימים באמירת פיוט מיוחד לכוס חמישי.²⁷

מנהג התימנים

ביהדות תימן נראה כי בדורות הראשונים, עד להתפשטות דברי מרן, רבים ציינו את המנהג לשותות כוס חמישי, ואט אט הלכו הלך וחסור עקב הוראתו של השולחן ערוך או ליתר דיוק השפעת הגדות ספרד והדפוסים. עם כל זה, עדיין יחידי סגולה בתימן משמרים את המנהג הזה עד היום בארץ ישראל.²⁸

הגר"י קאפח זצ"ל מעיד על עצמו:²⁹

ומימי לא חסרתי כוס חמישי. וכך היה נוהג סבי ז"ל וכן שמענו שכך נהגו זקני הדורות הקודמים לשתות כוס חמישי.

וראוי לציין כי כבר ד"ר משה גברא הי"ו העלה³⁰ כי מבדיקתו באגדות תימן במשך הדורות עולה כי עד לתקופת מרן שולחן ערוך, נהגו כל בני תימן כמנהג הרמב"ם, אך משעה שראו את דברי השולחן ערוך, החלו לחוש לאט לאט לדעתו. עיין שם.

מלשון מהרי"ץ עולה כי בימיו נהגו רוב בני תימן שלא לשתות כוס חמישי בליל הסדר משום הכלל "שב ואל תעשה עדיף", אך עדיין היו מי שהחזיקו בדת הרמב"ם, וכידוע, רבי שלום שבזי אומר בשירו "בליל שימורים" שנהגו לשתות כוס חמישי על הלל הגדול, וחתמו בלשון זה: "אז תגילה ותשמח נפשי, בהלל גדול על כוס חמישי, וירצה צורי לבנות מקדשי, מכל אויבי יצילני", וכן מובא בתכלאל "כתיבת קדושים", שכתב משתא-שבזי.³¹

27 כן שמעתי מהרה"ג אברהם בליקשטיין שליט"א, ראש כולל "מבשר ישראל" בירושלים, נכדו של הבבא סאלי והבבא חאקי וחתנו של הבבא ברוך, כי כך נהגו במשפחת אבוחצירא. ראה הפיוט "ידידים יוצאים" (למקורותיו ראה דוידזון, אוצר השירה והפיוט, חלק א, עמ' 258) ובין בתי הפיוט נאמר: "קדוש בורא פרי גפן רומם מארבעה כוסות, שתיים קודם אכילה ואחת אחריה לעשות, תהלל יה ברביעית ובצל כנפיו לחסות, חמישי נדבה בהלל גדול למכניע קמים, את חג המצות תשמור שבעת ימים".

28 למקורות: הגר"י קאפח, בביאורו להרמב"ם, הלכות חמץ ומצה, פרק ח, הערה גל; הגר"ר ערוסי, במבואו לתכלאל משתא-שבזי; הגר"ש קורח, עריכת שולחן, חלק ו, עמ' קכט; הגר"י רצאבי, פרי עץ חיים, הערה שכה; ר"א קאפח, יריעות אהרן, עמ' 103; מ' גברא, מחקרים בסידורי תימן, חלק ג, עמ' פח.

29 בביאורו להרמב"ם, הלכות חמץ ומצה, פרק ח, הערה גל.

30 מחקרים בסידורי תפילה, חלק ג, עמ' 147.

31 חלק א, עמ' רצב.

ובהגדה "פרי עץ חיים" להגר"י רצאבי,³² הוא אומר: "יש מקומות עד זמננו שנהגו כן". והגר"ש קורח³³ אומר: "יחידים נהגו לשתות כוס חמישי, וקוראים עליו הלל הגדול". ועיין גם בספר "יריעות אהרן".³⁴

מנהג בני אשכנז

בספר "הסדר הערוך" ציין כמה ממנהגי בני אשכנז: יש חסידים³⁵ שנוהגים להשאיר את כוסו של אליהו עד לשתיית כוס רביעית ולמזוג ממנה לכוס הרביעית של המסובים. ויש³⁶ מי שנוהגים למלא שוב את כוסו של אליהו ולהניח אותה עד למחר.

ויש³⁷ אשכנזים המשאירים את כוסו של אליהו על השולחן מלאה יין עד הבוקר, ואומרים עליה קידוש היום, שכיוון שנעשתה בה מצווה אחת, ראוי לקיים בה עוד מצווה. מטעם זה, יש מי שנוהגים למזוג מכוסו של אליהו לתוך הכוסות של הברכה (הקידוש) עד שביעי של פסח.

ויש מי שנוהגים³⁸ שלא לשתות את כוסו של אליהו אלא להחזיר את היין לבקבוק לאחר אמירת "לשנה הבאה בירושלים".

על מעלת הכוס החמישי

מה מיוחד בכוס זה?

אף על פי שרבים אומרים שהוא רשות, יש מי שהדגישו שהוא מצווה מן המובחר או שהוא מנהג יפה. וכאן המקום לציין מה טעמו של כוס זה ומדוע נקרא "כוסו של אליהו"?

בעל "ספר התודעה" דן בעניין זה באריכות. וזה לשונו:³⁹

ענין כוס זו, לפני שנחלקו בה תנאים, ורבי טרפון אומר, חֵיב כל אדם לשתות חמש כוסות, וכוס חמישי קורא עליו את ההלל הגדול. ולא נפסקה ההלכה כמו

32 הערה שכא.

33 עריכת שולחן, חלק ו, עמ' קכט.

34 לרב אהרן קאפח, עמ' 103.

35 מנהג קומרנא, סימן שמא; קונטרס מנהג קרלין, ספר ילקוט דברי אהרן ועוד.

36 ויגד משה, סימן ל, אות ו.

37 מנהגי חתם סופר, סימן י, בהגהת אות ז, בשם ליקוטי חבר בן חיים. וכתב: "שבלי ספק שראה מרבו החתם סופר לנהוג כן".

38 הגדת חב"ד. ובספר ויגד משה שם, הביא את מנהג סקוירא להחזיר היין אחר אמירת "חד גדיא".

39 א' כי טוב, ספר התודעה, ירושלים תשל"ו, פרק חמישי, ניסן, ליל הסדר, אות ו.

מי, הלכך נוהגים למזוג מספק – כדברי רבי טרפון, ואין שותים – כדברי חכמים. ולכשיבוא אליהו הנביא זכור לטוב ויברר לנו כל ספקותינו, גם ספק זה יתברר. לכך קורין אותה "כוסו של אליהו".

וכשם שסמכו ארבע כוסות על ארבע לשונות של גאולה, כך כוס זו, החמישית, כנגד והבאתי אתכם אל הארץ האמורה אחריהן, ואף היא רומזת לגאולה האחרונה.

ואמרו חכמי הדורות שכוס זו של והבאתי רמז לגאולה האחרונה השלמה שתהא בבשורת אליהו הנביא והגואל האחרון עם מפלת גוג ומגוג (המלכות החמשית, חוץ מארבע המלכויות). והלילה הזה ליל שמרים הוא לה' וגו' שמרים לכל בני ישראל לדרתם – חציו הראשון נתן לגאולת מצרים וחציו השני שמור לדורות לגאולה העתידה בימינו. לכן אנו עושים בו זכר לביאת אליהו הנביא.

ויש מי שאומר ד' כוסות כנגד ד' גליות, **וחמישי כנגד ישועה**. ויש מי שאמרו כנגד חמש גאולות ממלכיות המשעבדות את ישראל: בבל ומדי ויון וגוג ומגוג (וי"א כנגד ה' גליות מצרים ובבל ופרס ויון ואדום). ויש מי שאומר **שכוס חמישי בא כנגד כוס של רוויה של גאולה העתידה**.

המהר"ל, בספרו "גבורות ה'", מבאר את עניין הכוס החמישי. וזה לשונו:⁴⁰

ולפיכך תקנו כוס ה' לומר עליו הלל הגדול, כי אחר שתקנו חכמים ארבע כוסות נגד הגאולה, כמו שהתבאר על חסדי ה', תקנו להשלים חסד ה' אשר הוא עושה עם בריותיו, והוא הקיום והפרנסה שהוא מחלק לכל העולם והוא יותר מן הגאולה. וכדי שיודע לך איך המזונות יותר מן הגאולה, דע שכל האברים מקבלים החיות מן הלב, ולא תוכל לומר כי זה האבר מקבל חיות מאבר אחר ואותו האבר מקבל החיות מן הלב רק כל האברים מקבלים החיות מן הלב, וכך כל הנמצאים כולם מקבלים החיות מן השם יתברך תחלה בלי אמצעי. והיינו דאמרינן בפרק קמא דברכות (י"ע"א): מה הקדוש ברוך הוא זן את העולם כך הנשמה זנה את הגוף. פי'. נותן לו קיום. ולפיכך אמר שהמזונות הם מן השם יתברך. ופירוש זה כי הנמצאים כולם מקבלים החיות מן השם יתברך תחלה בלי אמצעי, ומפני שהמזונות גם כן חיותו של אדם לכך מקבלים כל הנמצאים המזון שהוא חיות האדם ממנו יתברך. ולפיכך אחר שבשפלנו זכר לנו הזכיר נותן לחם לכל בשר, מפני שהמזון יותר גדול מן הגאולה, ואח"כ מסיים בהודו כמו שהתחיל לומר שהכל הוא הודאה. ומזה תדע למה תקנו כוס חמישי, כי אחר שתקנו ארבע כוסות של גאולה, תקנו כוס חמישי נגד הפרנסה, שהיא יותר

מן הגאולה, רק שהוא רשות, שבלילה הזה תקנו ארבע כוסות בשביל הגאולה, אבל בודאי מצוה איכא, כי כוס ה' הוא השלמת הגאולה, כי אחר שגאל אותם היה מפרנסם בכל צרכיהם והכל בכלל גאולה כמו שנתבאר למעלה וזה ענין כוס חמישי.

וראוי להביא את דבריו הנפלאים של אחד מגדולי חכמי תימן, מארי יחיא בשירי, המכונה בשמו הספרותי אבנר בן נר השרוני. וזה לשונו:⁴¹

אמרו חכמים חמשה כוסות של לילי הפסח רמז לחמשה דברים:
כוס ראשון – אומר עליו קידוש היום כנגד המת, שיש בו את השכל שהוא מקודש.

כוס שני – קורא עליו ההגדה כנגד הלב, שהוא מגיד דברי חכמה, מפני שהוא משכן החכמה, שנא' (קהלת א, טז): "ולבי ראה הרבה חכמה ודעת".

כוס שלישי – מברך עליו ברכת הזון כנגד הכבד, שיש בו נפש חיה, שבה אוכל ושותה ומרגיש, והוא מחלק מזון לגוף.

כוס רביעי – גומר עליו את ההלל כנגד כל הגוף כולו, שנא' (תילים לה, י): "כל עצמותי תאמרנה ה' מי כמוך".

כוס חמישי – אומר עליו הלל הגדול כנגד הדעה שבאדם, שבה משיג ידיעת ה', שהרי מנין ההלל הגדול ששה ועשרים כמנין הוי"ה (26 פעמים "כי לעולם חסדו"). וכוס זה רשות, כלומר אם רצה האדם להשיג הברואים הנמצאים מאמיתת הבורא הרשות בידו. ותקנו אותו בסוף מפני שאין אומרים אותו אלא בכרס מלאה ונפש שבעה, והוא דרך רמז, כמו שאמרו (עין רמב"ם יסוה"ת ד, יג): אין ראוי לְהַטִּיל בפרדס אלא למי שמילא כריסו לחם ובשר. והמשכילים יבינו.

וזהו שאמרו כנגד חמש גאולות, והוצאתי והצלתי וגאלתי ולקחתי והבאתי, כלומר שחייב אדם לגאול נפשו מארבע טבעים שנוצר מהם, ויתחבר במעלה החמישית, שהיא מעלת נפשות הגלגלים, שהיא כנגד החמישית, שנא' (שמות ו, ח): "והבאתי אתכם אל הארץ" – זו ארץ החיים (עין רמב"ם תשובה ג, ה), כמו שאמר דוד (תילים קטז, ט): "אתהלך לפני ה' בארצות החיים". ובידיעת דבר זה יצא לחירות ויהיה עבד לאלודים ולא עבד עבדים, וזהו (שמות יב, מב) "ליל שימורים הוא לה'". כלומר, אם ידע סוד זה, תהא נפשו שמורה מכל נזק בעולם הזה כדי שיזכה לחיי עולם הבא.

סיכום

אם תעצור אדם מן השורה כיום ותציג בפניו את השאלה אם כבודו מקיים את מנהגי ליל הסדר בהידור, ישיבך בהחלטיות: כן! ואם תשאל אותו כמה כוסות הוא שותה, ישיבך:

41 מתורגם ע"י הגר"י קאפח זצ"ל, אגדתא דפסחא, ירושלים תשי"ט, עמ' טו–טז.

ארבע מי יודע? ארבע כוסות! אולם אם תאמר לו: וכי אתה מסתפק בארבע כוסות? ישיבוך: מה, אתה רוצה כוס חמישית? והלמדנים ישיבוך: יש איסור בל תוסיף, וכל המוסיף גורע, ועוד מזה וכיוצא בזה תירוצים.

אולם אם בעל עיון אתה במקורות התלמוד⁴² ובגרסתם של הגאונים (וכן הוא בכתבי יד מהימנים של התלמוד הבבלי והגאונים עצמם (רס"ג, רה"ג, רמ"ג, רע"ג, בה"ג) והראשונים (ר"ח, רי"ף, רשב"ן, רש"י, הרוקח, הרז"ה, הראב"ד, הר"ן, המאירי, הריטב"א, הרשב"ץ), ובראשם רבנו הרמב"ם (ומה שלא נהג בו הרמב"ם בפועל, כמו שמעיד הראב"ם בנו, הרי זה רק מחמת שהיה אנוס, והכוס החמישי אינו בגדר מצווה במקום דוחק, שהרי הריב"א מעיד עליו בנדרים מט"ע"ב שהיה חוגר את צדעיו מן הפסח עד העצרת מחמת ד' כוסות. שלא כמעשה רקח, הלכות חמץ ומצה, פ"ח ה"י, והבאים אחריו, בין תבין שהכל החל ממנהגו של רבי טרפון, ולדעת רבים אף ממנהגם של חכמים אחרים, ושהיא מצווה של רשות ומצווה מן המובחר ומנהג משובח (כלשונם), להוסיף כוס חמישי ולומר עליו הלל הגדול עליו. וזכור לטוב הרב מ"מ כשר שחיבר קונטרס מיוחד בשם "כוס חמישי", שבו סקר את המקורות ושיטות המחייבים והאוסרים וחששותיהם מימי התלמוד עד האחרונים, והכל כדי לחזק את שיטת מהר"ל מפרג בעניין המנהג לשתות כוס חמישי בליל הסדר.

